

Diyarbakır kent surlarının Evsel/ Heysel bahçelerine bakan kısmının imar serüveni (Mervanî dönemi 990-1085)

Yusuf Baluken

- 1 Mervânîler, 983-1085 yılları arasında Diyarbakır'ın da içerisinde yer aldığı Kuzey Mezopotamya'da hüküm sürmüş Müslüman ve Kürt devletlerinden biridir. Bu bölge farklı etnik ve dinî grupları içerisinde barındıran özgün bir coğrafyaydı. Söz konusu etnik gruplar Süryaniler, Ermeniler, Rumlar, Araplar, Kürtler ve Deylemîler'di. Dinî gruplar ise Yahudiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar'dı.
- 2 Mervânîler döneminde şehir, etrafı sularla çevrili olup Dicle nehri tarafından hilal şeklinde kuşatılmış bir vaziyetteydi. Dicle Nehri'nin batı tarafında şehre yakın çok sayıda su kaynağı vardı. Şehrin merkezinde ise bir ulu cami vardı. Ortaçağda şehrin surlarında beş tane ana kapı vardı. Bunlar *Babu'l-Ma* (Dicle Kapı), *Babu'l-Cebel* (Dağ Kapı), *Babu'r-Rûm* (Urfa Kapı), *Babu't-Tell* (Mardin Kapı), ve *Babu's-Sır* (Gizli Kapı) ki savaş zamanlarında kullanılan gizli bir geçittir (de Goeje 1906: 140).
- 3 Ortaçağda ehemmiyetini koruyan Amid şehrini Mervânîler'in hâkim oldukları dönemde ziyaret eden meşhur seyyahlardan biri de Nâsır-ı Hüsrev (ö. 453/1061)'dir. Nasır-ı Hüsrev şehri dünyanın dört tarafına açılan dört kapısı olan bir şehir olarak niteler. Bunlar Doğuya açılan *Babu'd-Dicle*, batıya açılan *Babu'r-Rûm*, kuzeye açılan *Babu'l-Ermen*, Güneye açılan *Babu't-Tell*'den ibarettir. Şehrin ortasında bir kayanın içinden çıkan ve kaynağı bilinmeyen bir su pınarı vardır. Bu suyla sulanan çok sayıda ağaç ve bahçe vardır. Bu şehrin hâkimi Mervanî hükümdarı Nasruddevle'nin oğludur. Şehirdeki Ulu Cami de siyah taştan yapılmıştır. Caminin avlusunda taştan yuvarlak ve büyük bir havuz yapılmış. Bu havuza gelen suyun nereye gittiği bilinmiyor. Siyah taştan büyük bir abdesthane camiye bitişik yapılmıştı. Cami yakınlarında büyük bir kilise vardı. Taştan ve mermerden yapılmış muhteşem bir yapıydı (Debîr Siyâkî 1955: 13-15).

- 4 XIII. yüzyıl tarihçisi İbnu'l-Adîm'in (ö. 660/1262) bildirdiğine göre Nasruddevle döneminde Amid'de 14 Ribat Evi (Kışlalar) vardı. Buralarda 10,000 civarında asker iskân ettirilmişti (Zekkâr 1983: 1131).
- 5 Amid şehrinde iki tane önemli su kaynağı vardı. Bunlardan biri sur içinde olup adı Ayn Sora idi. Bu suyun nereden geldiği bilinmiyordu. Diğer kaynak ise surun dışındaydı ve *Babu'r-Rûm* (Urfa kapı) yakınlarındaydı. *Ayn Zaûra* (Anzele) diye bilinirdi. Ortasında bir kubbe vardı. Bu kubbeyi Mervânî hükümdarı Mumehhidudevle bin Mervân yaptırmıştı. Bu kaynaktan biraz ötede *Bakilla* isimli bir başka kaynak vardı. Buradan akan su kanallar vasıtasıyla şehre giriyordu. Ulu caminin suyu da bu pınardan sağlanıyordu. Bu kanaldan akan su caminin avlusundaki büyük havuza akıyordu. Şehirde iki tane kilise vardı. Biri *Babu'r-Rûm* taraflarında olup Meryem Kilisesi olarak bilinirdi. Gayet sağlam yapılı olan bu kilise meşhurdu. Diğer kilise ise Mervanilerin veziri Ebu Nasr el-Menâzî'ye ait *Menâzî Bağ*ı yakınlarındaydı. Müslümanların fethinden önce bu kilisenin yerinde daha büyük bir kilise vardı. Müslümanlar şehri savaşıarak ele geçirince şehirde bulunan halk bu kiliseye kaçtı. Müslümanlar şehir ahalisinin peşine düştüler. Kaçanlardan bir tünelin başında duran yaşlı bir kadın dışında kimseyi bulamadılar. Kadına kiliseye girenleri sordular. Kadın halkın bu tünele girdiklerini ve bu yolla Bizans ülkesine ulaştıklarını söyledi. Daha sonraki dönemde bu kilise Artuklu hükümdarı Melik Salih Mahmud döneminde yıktırıldı ve taşlarıyla da kumaşçılar çarşısı yaptıırıldı (İbn Şeddâd 1978: 258-259).
- 6 Amid Mervaniler'in hâkimiyetine tam olarak geçmeden önce vassal konumda olan İbn Dimne isminde bir vali tarafından idare ediliyordu. İbn Dimne şehir surlarında önemli imar faaliyetleri yaptırdı. İbni Dimne daha önce Amid şehrinde hammallık yapan biriydi. Daha sonra şehre hâkim oldu ve şehir surlarının doğu tarafında bir saray inşa ettirdi. Bu saraydan Dicle Nehri'ne açılan ve *Babu'l-Huve* (Uçurum Kapısı/Fis Kaya) de denen bir kapı açtı. Ayrıca şehir surlarının yüksekliğini arttırdı (el-Khouly ve Baluken 2014: 464).
- 7 Nasruddevle 415 (1024-1025) yılında Amid'i ele geçirdikten sonra oğlu Sa'duddevle Muhammed'i şehir valiliğine atadı ve *İbnu'l-Hammâr* isimli bir Hristiyan'ı da ona divan kâtibi olarak görevlendirdi. (el-Khouly ve Baluken 2014: 484). Nasruddevle dönemi Mervânîler'in her alanda altın çağını yaşadıkları dönemdir. Nasruddevle kardeşi Mumehhidudevle gibi ilk olarak başkenti Meyyâfârikîn'i ve diğer önemli şehirleri tamir ve inşa etmekle işe başladı. Bu amaçla Meyyâfârikîn şehir surlarını tamir ettirdiği gibi şehrin dışında daha sonraları kendi adıyla anılacak olan Nasriyye şehrini kurdu. Bu şehirde hükümdar sarayı ve hanedan mensupları için evlerin yanısıra bahçeler, su dolapları, kanallar, cami, saat kulesi, han, hamam, bimaristan ve köprü gibi kamu hizmeti sunacak eserler inşa ettirdi. Amid surlarında birçok burcu yeniden inşa veya tamir ettirdi. şehirde bir mescid inşa ettirdi. (van Berchem 1907: 129-132.)
- 8 Mervânîlerin en uzun süre yöneticilik yapan hükümdarı Nasruddevle, Amid surlarında yaptırdığı tamirlerden sonra beraberinde bulunan Hanefi fakihî ve Mutezile kelamcısı Ebu Yusuf el-Kazvinî'ye (ö. 488/1096) şehir surlarını göstererek « Şehir surlarının sağlamlığı ve güzelliği hakkında ne düşünüyorsun? » sorusuna Kazvinî, « Geceleri seni düşmandan korur. Gelip geçenlere karşı savunur. Ancak seni mazlumun bedduasından korumaz. » diyerek cevap verir. (Abbas ve İbn Hamdûn 1996: c. VII, 210).

FOTO 1 RESTORASYONDAN ÖNCE KEÇİ BURCU



Foto 2 Keçi Burcu Kitabesi



FLURY 1920: 242

- 9 **Yeri:** 52 No'lu burc, yani Keçi Burcu'nun iç yüzünde
Hat: Kûfî
Tarihi: 42? AH (1029-1038AD)
Yaptıranı: Naşr al-Dawla Aḥmad b. Marwān (1011-1061 AD)
Yapanı: Abī Ṭāhir b. Kāghid b. Sahl
- 10 Kitâbenin içeriği:
 الإسلام عز المنصور المؤيد الأجل السيد الأمير مولانا بعمله أمر الرحيم الرحمن الله بسم
 مروان بن أحمد نصر أبو الأمراء شرف الأمة مجد و الملة ركن و الدولة نصر الدين سعد
 سهل بن كاغد بن طاهر أبي عامله يدي على ذلك جرى و أربعمئة و عشرين و سنة شهور
- 11 Transkripsyonlu metin:
 Bismillāh al-Raḥman al-Raḥīm. Amara/ammara bi 'amalihi mawlānā al-Amīr, al-Sayyid, al-Ajall, al-Mu'ayyad, al-Manşūr, 'Izz al-Islām, Sa'd al-Din, Naşr al-Dawla wa Rukn al-Milla wa Majd al-Umma, Sharaf al-Umarā', Abū Naşr Aḥmad b. Marwān shuhūr sana (?) wa 'ashrīn wa arba'ami'a wa jarā dhalik 'alā yaday 'āmilihi Abī Ṭāhir b. Kāghid b. Sahl.
- 12 Tercümesi
 Esirgeyen ve başışlayan Allah'ın adıyla. Değerli desteklenmiş ve yardım görmüş, kıymetli emir, İslam'ın onuru, dinin mutluluğu, devletin başarısı ve milletin temeli, ümmetin şanı, emirlerin şerefi, Mervanoğlu Ebu Nasr Ahmed 42? Yılında yapımını

emretti. Bu iş onun vergi tahsildarı Sehl oğlu Kağid oğlu Ebu Tahir tarafından gerçekleştirildi.

- 13 Nasruddevle döneminde yapılan imar faaliyetlerinden biri de 426 yılında surların Eysel bahçelerine bakan kısmında bir burç inşasıdır.

- 14 **Yeri:** 62 No'lu burç, yani Leblebi Kıran Burc'un ön cephesinde.

Hat: Kûfî

Tarihi: 426 AH (1034-1035 AD)

Yaptıranı: Naşr al-Dawla Aḥmad ibn Marwān (1011-1061 AD)

Yapanı: Meçhul

- 15 Kitâbenin içeriği:

بسم الله الرحمن الرحيم مما أمر بعمله الأمير السيد الأجل المؤيد المنصور عز الاسلام
سعد الدين نصر الدولة ركن الملة مجد الأمة شرف الأمراء
أبو نصر أحمد بن مروان أطال الله بقاءه و أدام سلطانه شهور سنة ست و عشرين و
أربعمائة

- 16 Transkripsyonlu metin:

Bismillāh al-Raḥman al-Raḥīm. Mimmā amara/ammara bi-'amalihi al-Amir, al-Sayyid, al-Ajall, al-Mu'ayyad, al-Manşūr, 'Izz al-Islām, Sa'd al-Dīn, Naşr al-Dawla Rukn al-Milla, Majd al-Umma, Sharaf al-Umarā', Abū Naşr Aḥmad b. Marwān aṭālla Allāh baqā'ahu wa addāma saltānahu shuhūr sanat sitta wa 'ashrīn wa arba'ami'a.

- 17 Tercümesi:

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Değerli desteklenmiş ve yardım görmüş, kıymetli emir, İslam'ın onuru, dinin mutluluğu, devletin başarısı ve milletin temeli, ümmetin şanı, emirlerin şerefi,
Mervanoğlu Ebu Nasr Ahmed - Allah onun ömrünü uzatsın ve yönetimini sürdürsün - 426 yılında yapımını emretti.

- 18 **Yeri:** 61 No'lu burç, yani Keçi Burcu'ndan sonraki 8. burcun üstünde.

Hat: Kûfî

Tarihi: 437 AH (1045-1046 AD)

Yaptıranı: Naşr al-Dawla Aḥmad b. Marwān (1011-1061 AD)

Yapanı: meçhul

- 19 Kitâbenin içeriği:

بسم الله الرحمن الرحيم مما أمر بعمله و بنائه و الإنفاق عليه من ماله ابتغاء ثواب الله
و طلب رحمته مولانا الأمير السيد الأجل المنصور عز الإسلام سعد الدين نصر الدولة و
ركن الملة و مجد الأمة شرف الأمراء أبو نصر أحمد بن مروان في ولاية ولده الأمير
سعد الدولة أبي الحسن محمد أطال الله بقاءهما و أيد ملكهما و جرى ذلك على يدي
القاضي أبي علي الحسن بن علي بن أحمد الأمدي سنة سبع و ثلاثين و أربعمائة و البناء
نصير بن حبيب

- 20 Transkripsyonlu metin:

Bismillāh al-Raḥman al-Raḥīm. Mimmā amara/ammara bi-'amalihi wa binā'ihi wa'l-
infāq 'alayhi min mālihi ibtighā'a thawāb Allāh wa ṭalab raḥmatihī mawlānā al-
Amir al-Sayyid al-Ajall al-Manşūr 'Izz al-Islām Sa'd al-Dīn Naşr al-Dawla wa Rukn
al-Milla wa Majd al-Umma Sharaf al-Umarā' Abū Naşr
Aḥmad b. Marwān fī wilayāti waladihi al-Amir Sa'd al-Dawla Abū al-Ḥasan
Muḥammad aṭālla Allāh baqa'ahumā wa ayyada mulkahuma wa jarā dhalika 'alā
yaday al-qāḍī Abi 'Alī al-Ḥasan b. 'Alī b. Aḥmad al-Āmidī sana sab' wa thalathīn wa
arba'ami'a wa al-bannā Nuşayr b. Ḥabīb.

- 21 Tercümesi

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Efendimiz değerli, desteklenmiş ve yardım görmüş, kıymetli emir, İslam'ın onuru, dinin mutluluğu, devletin başarısı ve

milletin temeli, ümmetin şanı, emirlerin şerefi, Mervanoğlu Ebu Nasr Ahmed oğlu devletin mutluluğu emir Ebu'l-Hasan – Allah ikisinin de ömürlerini uzatsın ve yönetimleri sağlamlaştırsın – valiliği döneminde ve Allah'tan sevap kazanmak ve onun bağışlanmasına erişmek için kendi malından harcayarak yapımını emretti. Bu iş kadı Amidli Ahmed oğlu Ali oğlu Hasan Ebu Ali eliyle 436 yılında gerçekleştirildi. Mimar Habib oğlu Nusayr'dır.

- 22 **Yeri:** 55 No'lu burç, yani Keçi Burcu'ndan sonraki 3. burcun üzerinde.

Hat: Kûfî

Tarihi: 444 AH (1052-1053 AD)

Yaptıranı: Naşr al-Dawla Aḥmad b. Marwān (1011-1061 AD)

Yapanı: Meçhul

- 23 **Kitâbenin içeriği:**

بسم الله الرحمن الرحيم مما أمر بعمله و بنائه و الإنفاق عليه من ماله مولانا الأمير
السيد الأجل المنصور عز الاسلام سعد الدين نصر الدولة و ركن الملة و مجد الأمة
شرف الأمراء أبو نصر أحمد بن مروان أطال الله بقاءه و أدام سلطانه و جرى ذلك يدي
القاضي أبي علي الحسن بن علي بن أحمد الأمدي سنة أربع و أربعين وأربعمئة

- 24 **Transkripsyonlu metin:**

Bismillāh al-Raḥman al-Raḥīm. Amara bi-‘amalihi wa binā’ihi wa’l-infāq ‘alayhi min
mālihi mawlānā al-Amīr al-Sayyid al-Ajall al-Manşūr ‘Izz al-Islām Sa’d al-Dīn Naşr
al-Dawla wa Rukn al-Milla wa Majd al-Umma Sharaf al-Umarā’
Abū Naşr Aḥmad b. Marwān aṭālla Allāh baqa’ahu wa addāma saltānahu wa jarā
dhalik ‘ala yaday al-qāḏī Abī ‘Alī al-Ḥasan b. ‘Alī b. Aḥmad al-Āmidī sana arba’a wa
arba’in wa arba’ami’a.

- 25 **Tercümesi:**

Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Efendimiz değerli, desteklenmiş ve yardım görmüş, kıymetli emir, İslam'ın onuru, dinin mutluluğu, devletin başarısı ve milletin temeli, ümmetin şanı, emirlerin şerefi,
Mervanoğlu Ebu Nasr Ahmed – Allah onun ömrünü uzatsın ve yönetimni sürdürsün
– kendi malından harcayarak yapımını emretti. Bu iş kadı Amidli Ahmed oğlu Ali oğlu Hasan Ebu Ali eliyle 444 yılında gerçekleştirildi.

Foto 3 444/1052-1053 tarihli burcun kitabesi



- 26 Nizameddin Nasr döneminde de şehir surlarında imar faaliyetleri yapıldı. Buna dair kitabeler surların iç ve dış duvarlarında mevcuttur (İbn Şeddâd 1978: 257). Bu dönemden kalma burçlardan biri de Mervani Burcu'dur.
- 27 **Yeri:** 67 No'lu burç, yani Yeni Kapı'nın kuzeyindeki Mervani Burcu'nun üzerinde.
Hat: Kûfî
Tarihi: 460 AH (1067-1068 AD)
Yaptıranı: Nizâm al-Dawla Naşr (1061-1079 AD)
Yapanı: Meçhul
- 28 Kitâbenin içeriği:
 بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ مَا أَمَرَ بِعَمَلِهِ الْأَمِيرُ الْأَجَلُ السَّيِّدُ نِظَامُ الدِّينِ مُؤَيَّدُ الدَّوْلَةِ وَ
 فَخْرُ الْأُمَّةِ عَزَّ الْمُلُوكُ أَبُو الْقَاسِمِ نَصْرُ بْنُ عِزِّ الْإِسْلَامِ أَطَالَ اللَّهُ بَقَائَهُ وَأَعَزَّ نَصْرَهُ عَلَى
 يَدَيِ الْقَاضِي أَبِي الْحَسَنِ عَبْدِ الْوَاحِدِ بْنِ مُحَمَّدٍ فِي سَنَةِ سِتِّينَ وَ أَرْبَعَمِائَةَ
- 29 Transkripsiyonlu metin:
 Bismillâh al-Raḥman al-Raḥîm. Mâ amara/ammara bi-'amalihi al-Amîr al-Ajall al-Sayyid Nizâm al-Dîn Mu'ayyad al-Dawla wa Fakhr al-Umma 'Izz al-Mulûk Abû al-Qâsim Naşr b.
 'Izz al-Islâm aţalla Allâh baqâ'ahu wa a'azza naşrahu 'alâ yaday al-qâđi Abî al-Ḥasan 'Abd al-Wâḥid b. Muḥammad fi sana sittîn wa arba'ami'a.
- 30 Tercümesi:
 Esirgeyen ve bağışlayan Allah'ın adıyla. Değerli ve yüce emir, dinin nizamı, devleti destekleyen, ümmetin övgüsü, hükümdarların yücresi, İslam'ın onurunun oğlu Ebu'l-Kasım Nasr -Allah onun ömrünü uzatsın ve başarısını onurlu kılsın- yapımını emretti. Bu iş, Kadı Muhammed oğlu Abdulvahid Ebu'l-Hasan eliyle 460 yılında gerçekleşti.
- 31 Mervânî hükümdarlarından Ebu Ali Hasan bin Mervân 386/996 yılında; Nasruddevle Ahmed bin Mervân 427/1029-1037, 426/1034, 437/1045, 444/1052, 450/1058 yıllarında Amid surlarında burçlar inşa ettirdiği gibi 447/1056 yılında Dağ Kapı'da bir mescid,

Nizâmeddîn Nasr ise 460/1067, 464/1071 ve 465/1072 yıllarında Amid surlarında burçların yanı sıra 457/1065 yılında da Dicle Köprüsü'nü inşa ettirdi. Son Mervânî hükümdarı Nâsiruddevle Mansur ise 476/1083 yılında Amid'de burçlar inşa ettirdi. (Gabriel 1940 : 312-317).

BIBLIOGRAPHIE

Debîr Siyâkî, Muhammed (Thk.) (1955). *Nâsır-ı Hüseyin, Ebu'l-Muîn (ö. 453/1061)*, Tahrân, Sefernâme.

de Goeje, M. J., (Thk.) (1906). *Makdisî, Şemseddîn Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed (ö. 380/990)*, [Ahsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm], Leiden, Brill.

Flury S. (1920). « Bandeaux ornementés à inscriptions arabes Amida-Diarbekr, XI^e siècle », *Syria* 1 (1), s. 235-249. DOI : 10.3406/syria.1920.2844.

Gabriel, A., (1940). *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale et les provinces d'au-delà du Tigre*, Paris, De Boccard.

İbn Şeddâd, İzzeddîn Muhammed b. Ali (ö. 684/1285) (1978). *el-A'lâk el-Hatîre fî Zikri Ümerâi's-şâm ve'l-Cezîre*, (Thk. Yahya Zekeriyâ Abbâre), Dimaşk III/1-2.

İhsan Abbas ve Bekr Abbas İbn Hamdûn, (Thk.) (1996). (ö. 563/1167), *et-Tezkiretu'l-Hamdûniyye*, Beyrut, Daru's-Sadîr.

el-Khouly, Karim Farouk ve Baluken, Yusuf, (Thk.) (2014). *İbnu'l-Ezrak el-Fârikî, Ahmed bin Yûsuf (ö. 577/1182), Tarihu Meyyâfârikîn*, İstanbul, Nûbihar.

van Berchem M., (1907). « Arabische Inschriften Aus Armenien und Diarbekr », *Abhandlungen der Königlich Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen Philologisch-Historische Klasse*, IX, Berlin, Wiedmannsche Buchhandlung.

van Berchem, M. ve Strzygowski, J., (1910). *Amida: matériaux pour l'épigraphie et l'histoire Musulmanes du Diyar-Bekr*, Heidelberg, Winter/Paris, Leroux. DOI : ark:/13960/t05x2gh3c.

Zekkâr, Süheyl, (Thk) (1983). *İbnu'l-Adim, Kemaleddin Ömer b., Ahmed b. Ebi Cerade, (ö. 660/1262)*. [Buğyetu't-Taleb fî Tarihi Haleb, I-XIII], Dimaşk.

RÉSUMÉS

Mardin Artuklu Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatı Bölümünden Yusuf Baluken'in bu makalesi, 990-1085 yılları arasındaki Kürt ve Müslüman Mervani hükümler döneminde Diyarbakır Surlarının Hevsel Bahçelerine bakan kısmındaki imar çalışmalarını ele almaktadır. Yazar bu süreçte yapılan imar çalışmalarını, yazılı kaynakların yanı sıra Surlar üzerinde bulunan burçlardaki kitabelerden hareketle gözler önüne sermektedir. Makalede burçların üzerindeki Arapça kitabelerin transkripsiyonu ve Türkçe tercümesi de yer almaktadır.

Yusuf Baluken - teacher-researcher in the Department of History and History of the Islamic Art at the Artuklu University of Mardin until 2017 - here discusses the reconstruction work carried

out on the part of the ramparts facing the gardens of Hevsel during the reign of the Kurdish and Muslim Mervanid's dynasty (990-1085). The author gives an account of the reconstruction work, as evidenced by the inscriptions on the towers and the walls. The author gives here transcriptions and Arabic translations of these inscriptions.

Yusuf Baluken - enseignant-chercheur au département d'histoire et d'histoire de l'Art islamiques de l'Université Artuklu de Mardin jusqu'en 2017 - aborde ici les travaux de reconstruction effectués sur la partie des remparts faisant face aux Jardins de l'Hevsel sous le règne de la dynastie kurde et musulmane des Mervanides (990-1085). L'auteur rend compte des travaux de reconstruction, dont témoignent les inscriptions se trouvant sur les tours et ses les murs, fournissant ici transcriptions et traductions arabes de ces inscriptions.

AUTEUR

YUSUF BALUKEN

Mardin Artuklu University Department of Islamic History and Its Arts
yusufbaluken@gmail.com